

ԱՇՈՏ ՆԱՅՐՈՒՆԻ

պարմական գիտ. դոկտոր

**ԲԱՔՎԻ 1918 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ ԳԵՐՄԱՆԱ-
ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱՄԱՏԵՔՏՈՒՄ**

1918 թ. սեպտեմբերին թուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումից հետո այն-
պեղ Կոնստանդնուպոլիսում հայկական կոմիտեի և հարակից դեպքերի մասին ուշագրավ Կոն-
ստանդնուպոլիսում Բաքվում արտակարգ իրավիճակների դեկլարացիայի, օսմանյան
բանակի ավագ լեյտենանտ, ազգությամբ գերմանացի Պարաքվինը: Ինչպես նա վկայում
էր սեպտեմբերի 26-ին գերմանա-լեյտենանտ ֆոն Ջեկերին ուղարկված իր ընդարձակ Կոն-
ստանդնուպոլիսում, դեռ օգոստոսի 23-ին Մյունխեն փախած իրեն հաղորդել էր, որ թաթարները
մարտի 1-ին թուրքական զորքի՝ Բաքու մարտիկներն այն սկսել հայերի կոմիտեի: Պարաք-
վինն այդ մասին բազմիցս Կոնստանդնուպոլիսում էր դեպի Բաքու շարժվող թուրքական դիվիզիայի
գլխավոր հրամանատար Նուրի փաշային՝ խնդրելով կանխի միջոցառումներ ձեռնարկել,
և բացի այդ նրան էր ներկայացրել բաղադրյալ գրավման հետ կապված միջոցառումների մի
ծրագիր, որի դեպքում սկզբից ետև կբացառվեին սպանող և կոռուպցիոն: Նուրի փաշան,
սակայն, անտարբեր էր գրավել թե՛ նրա նախագահության և թե՛ վերոնշյալ ծրագրի
հանդեպ: Բաղադրյալ թաթարների մեծագույն մասը, ինչպես վկայում էր Պարաքվինը, բնակ-
վում էր բարձր, 2 կմ երկարություն ունեցող պարիսպներով մեկուսացված մի թաղամասում,
և թաղամասի մուտքերը գրավելու միջոցով ջարդարարներին վրանգազերծելը որևէ դժվար-
ություն չէր ներկայացնում: Նախկինում է, որ նրա այդ առաջարկը նույնպես չէր ընդունվել:

Ըստ Պարաքվինի հաղորդման՝ նախքան թուրքական զորքերի Բաքու մարտիկ սեպ-
տեմբերի 16-ին, Բաքվում արևելամյալ կրակոցներ էին լսվում, մինչդեռ բաղադրյալ մուր,
մի բարձունքի վրա Կոնստանդնուպոլիսում թուրքական հերետիկային գտնվող ու մյուս գործադասները
դրանց հանդեպ միանգամայն անտարբեր կերպով գրավված էին մահմեդական Կոմիտեի-
բայրամ Կոնստանդնուպոլիսում ժամեր շարունակ Կոնստանդնուպոլիսում:

Սեպտեմբերի 17-ի առավոտյան, երբ դեռ թուրքական զորքը բաղադրյալ մուր, թա-
թարական ամբոխն արդեն սկսել էր հայ բնակչության զանգվածային սպանող, հերետիկ-
դոմներն ու կոռուպցիոն, իսկ կեսօրից բաղադրյալ մուր թուրք գինիները բնավ չէին փորձում
խանգարել: Ավելին, նրանք նույնպես միանում էին թալանին²: «Փոխանակ բոլոր միջոց-

1 StU "Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke", Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, էջ 441-446:

2 «Փողոցներում գրեթե մարդ չկար, նշում էր Պարաքվինը Բաքվի գրավման ժամանակ մարտական
գործողությունների վայր դարձած արվարձաններից մեկում այդ օրը առավոտյան իր կապարած շրջագայությունից
հետո: - Խանութներն ու կրպակները համարյա առանց բացառության թալանված էին: Տարբեր Կոնստանդնուպոլիսում
իրենց կոյուրներ էին կոտորված, որոնք հավանաբար թաթար կոռուպցիոններից էին խլվել և մասամբ հսկվում էին
առանձին թուրք գինիների կողմից: ... Ջինվորներն ու թաթարներն անարգել փորձում էին և Կոնստանդնուպոլիսում
իրենց դուր էր գալիս: Արդեն այդ շրջագայության ժամանակ ի հայտ եկան մեծ անկարգությունների անուրանալի

ներով քաղաքում կարգ ու կանոնի հաստատմամբ զբաղվելու, փաշաները, քաղաքի պարեպր, գլխավոր շրաբի բոլոր սպաները անգործ թրև էին գալիս հյուրանոցի սրահներում,- գրում է Պարաքվինը:- Երբ բողոքներ և խնդրանքներ էին ուղղվում Նուրիին կամ պարեպրին, դրանք այնպիսի ներքին անարարությունների հանդիպում, որ իսկույն ևսեթ ակնհայտ էր դառնում լուրջ նախանձախնդրության և ցանկության բացակայությունը: Կազմակերպվեց մի մեծ ճաշկերույթ, որին մասնակցեցին բոլոր գեներալները և շրաբները քաղաքի պարեպրի հետ միասին: Երգվեց «Կովկաս» երգը: Անթաքայց հրճվանքով ինձ ներկայացրեցին դրա բովանդակությունը, այն է՝ Թուրքիան այսուհետ դարձյալ պետք է դառնում իր հին սեփականությանը՝ Կովկասին: Ճաշկերույթի ժամանակ ևս դրանից հետո քաղաքում սպանողն ու թալանը շարունակվում էր... : Ես չեմ կարող չհիշարարել բազմիցս բարձրաձայն հնչեցված այն արևակերպը, որ թուրքական ղեկավարությունը թաթարներին կամենում էր հնարավորություն տալ վրեժ լուծել հայերից»³:

Ինչպես փաստում էր Պարաքվինը, սպանողի, թալանի և բռնաբարությունների անարգել ընթացքը խրախուսվում էր գործի անգործությամբ և նաև բազմաթիվ թուրք գինվորների մասնակցությամբ: Այդ պայմաններում հայերի դեմ զանգվածային գործողությունները սպառնում էին վերածվել առհասարակ քրիստոնյաների հեղափոխության: Քաղաքում գործող չեզոք երկրների հյուպատոսներն ու մյուս օտարերկրացիները, որոնց մեծ մասը հավաքվել էր Մերքուպոլ հյուրանոցում, օգնություն էին ակնկալում գերմանացիներից, մինչդեռ վերջիններս նույնպես ապահովված չէին, և Պարաքվինը կարողանում էր հասնել միայն այն բանին, որ առանձին գերմանացիների բնակարանների մոտ պահակակետեր կանգնեցվեն: Նա մի գերմանական ընտանիքի խնդրանքով պահակակետ էր կանգնեցնում նաև մի երիտասարդ հայ իրավաբանի տան մոտ, որին թաթարները նախկինում բազմիցս սպառնալիքներ էին ուղղել, իսկ տանտիրոջը տեղավորում էր Մերքուպոլ հյուրանոցը: Երեկոյան, այնուամենայնիվ, պարզ է դառնում, որ գերմանացիների կողմից կողոպուտվել էին մինչև իսկ մի շարք գերմանացիների բնակարաններ: Գերմանացիների կյանքի և գույքի ապահովման առնչությամբ Նուրի փաշային ուղղված Պարաքվինի վճռական բողոքներն ու պահանջներն, ի վերջո, որոշ արդյունք տալիս են: Քաղաքի պարեպրը հեռացվում է, և նրա փոխարեն պարեպր է նշանակվում Նասիմ բեյը: Քաղաք են ուղարկվում սպաներ և նոր զնդեր: Հյուրանոցի առջև մի թաթար կողոպուտից ցուցադրաբար կախաղան է հանվում: Այդ նույն ժամանակ, սակայն, քաղաքում կրակոցներն ու աղմուկը շարունակ ավելի մեծ չափեր էին ընդունում: Հարկանշական է, որ Նուրի փաշայի կարգադրությամբ գուցահեռաբար վերոնշյալ մահմեդական տունի առթիվ կազմակերպվում էին հրագեղանային համագարկեր, ինչը նա պարզվեց էր դարձնում քաղաքի տարբեր վայրերում լսվող կրակոցները նույնպես այդ կերպ պարճառաբանելու համար:

Պարաքվինի բազմաթիվ բողոքներն ու պահանջները, սակայն, որևէ էական արդ-

հերքերը: Ճանապարհին ընկած էին երկու սպանված երեխա: Մի կողմնակի նրբանցքում անմիջապես մեր կողքին որոպաց մի կրակոց: Մի պարտիանից կանայք հուսահատ կերպով օգնություն էին կանչում: Մեր ավտոմեքենաները կանգնեցին, մենք շրապեցինք տուն, բայց ոճրագործները դեպի հետին կողմն էին փախել: Արդեն այն ժամանակ տիրում էր այն համընդհանուր համոզումը, որ քաղաքում յուրաքանչյուր կարգ ու կարգապահություն վերացել էր, և քրիստոնյա բնակչությունը թալանվում, բռնաբարվում ու սպանվում էր ենթարկվում»: Անդ, էջ 441-442:

3 Անդ, էջ 443:

յունքի չհանգեցնելով, ի վերջո պետք է նրա դեմ ուղղվեն: Սեպտեմբերի 18-ի առավոտյան հայտնվում է Արևելյան բանակի հրամանադատ գեներալ-լեյտենանտ Նալի փաշայի համհարզը և նրան է հանձնում սեպտեմբերի 17-ով թվագրված նրա պաշտոնագրվման հրամանը, որն ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Ձեր պահվածքը և բազմաթիվ բարեկամ ու օտար մարդկանց ներկայությամբ խառնական բանակի գլխավոր հրամանադատ նորին գերագանցություն Նուրի Փաշայի դեմ ուղղված ձեր խոսքերը, ինչպես նաև Նուրի փաշայի պաշտոնական բողոքը սրիպում են ինձ վերջ դնել արտակարգ իրավիճակների ղեկավարի՝ Ձեր պաշտոնին: Դուք այսուհետև կլինեք գլխավոր շրաբի քրամադրության ներքո: Ես նրանց արդեն հեռագրել եմ»⁴: Նրանանի կարծիքով բովանդակությունից ելնելով՝ Պարաքլինն անհնար է համարում իր ծառայությունը շարունակել մինչև գերմանական կառավարությանն այդ մասին տեղեկացնելը և պարասխան ստանալը: Ուստի, իր պարտականությունները փոխանցելով մի թուրքի՝ ավագ լեյտենանտ Բասրի բեյին, նա նույն օրը եւնթ հեռանում է քաղաքից:

Պարաքլինի՝ իբրև ակնադատի վկայությունները մի շարք ուշագրավ մանրամասներ են հաղորդում Բաքվում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ՝ միաժամանակ փաստելով, որ այնպեղ հայերի կոտորածը վաղօրոք նախապարաստված էր և իրագործվում էր թուրքական կանոնավոր բանակի՝ Նուրի փաշայի ու նրա զինվորականության աջակցությամբ⁵: «Անկարգությունները մեծ մասամբ տեղի էին ունենում քրեական, գրում էր նա: - Այդ պարագայում փողոցներում համեմատաբար քիչ դիակներ կային: Դրանք մեծ մասամբ լցված էին փողոցների անկյուններում, այնպես որ հաճախ միայն հոփի միջոցով էին իրենց վրա ուշադրություն բերում: Մի տեղ ևս տեսա յոթ դիեր, որոնք, մեծ մասամբ մերկ վիճակում, կիսված էին միմյանց վրա: Նրանց մեջ կային երեխաներ և մի ծնողական: Գրեթե բոլոր դիակներն ունեին արյունահոսված տեղեր, որոնք առաջացել էին խզակոթի հարվածներից, և նաև ծակծկված էին: Նկուղներից դիերի հոփ էր փչում: Ես պետք է ընդգծեմ, որ սպանողի հետքերով գնալու համար շար քիչ ժամանակ ունեի, քանի որ բոլոր կողմերից հեղեղված էի օգնության կանչերով: Այնուհանդերձ, անգամ իմ կարճ շրջագայությունների ժամանակ ևս հանդիպում էի նախճիրի՝ այդ ակներև ապացույցներին: Փողոցները հարկելու ժամանակ առանց այլևայլի այն տպավորություն էր համակում, որ բոլոր տները՝ նկուղից մինչև փանիք, թալանված էին: ... Մի գերմանացի ինձ պարմեց, որ նա Նուրի փաշայի համհարզի հետ մտել է մի տուն, որտեղ, առանց տարիքի և սեռի խտրության, սպանված ընկած էին 13 վրացիներ: Երբ նա մարմանշել էր, որ նրանք վրացիներ, այսինքն՝

4 Անդ, էջ 446:

5 «Բաքվում ծանր զանցառություններն ու նողկալի իրադարձությունները չքննադատելու և քաղաքի գրոհման հետ կապելու՝ թուրքական կողմի փորձերի առկայությամբ,- գրում էր Պարաքլինը գեներալ Ֆոն Զեկերն ուղղված՝ իր վերոնշյալ նամակում,- ես կկամենայի դարձյալ ընդգծել, որ կոտորածը դեռ շաբաթներ առաջ ծանուցվել էր և իրականացվեց առանց թուրքական առաջխաղացման հետ որևէ առնչություն ունենալու: Տիմուրովից չէ նաև այն պարզաբանությունը, թե գործատերին թույլ չեն տվել քաղաք մտնել, քանի որ նրանց հանդեպ վարանություն չէր տալիս: Անշուշտ չէր կարելի գինվորներին փոքր պարեկամներով քաղաք ուղարկել: Որտեղ դա տեղի ունեցավ՝ թուրք զինվորականությունը եռանդազին կերպով մասնակցեց կոտորածներին: Եթե նրանց գումարարկներով տեղակայեին մեծ հրապարակների վրա, և այնտեղից սպանողի ղեկավարությամբ ուղարկեին մեծ խմբերով, կարգ ու կանոնը կվերականգնվեր, և զորքը կպահվեր վերահսկողության ներքո»: Անդ, էջ 445-446:

Գերմանիայի պաշտպանյալներ էին, սրացել էր հերեյալ պարասխանը. «Նրանց համարել են հայեր»⁶:

Թե Բաքվում հայերն ինչպիսի հերետոգականությամբ ու անգթությամբ էին հերպայնդվում, եւ թե նաեւ գերմանացի դաշնակցի հանդեպ թուրքերն ինչպիսի «պարկառանք» ունեին, վկայում էր նաեւ երկու գերմանացիների գնդակահարության փաստը: Ըստ դանիական հյուպատոսի հաղորդման՝ նրանց Կարսի գերմանացիներ էին ամրացել ու պաշտպանվում: Թուրքերի մոտենալու ժամանակ նրանք դիմել էին փախուստի, իսկ գերմանացի Կարսի քաղաքի քաղաքացիներն առանց այլուայլի, առանց հանգամանքների պարզաբանման ու հարցաքննության գնդակահարվել էին: Մեկ այլ դեպքում մի գերմանուհի հայ ամուսնուն սպանել էին, իսկ կնոջը երկու երեխաների հետ միասին առևանգել, որոնք այդպես էլ չէին հայտնաբերվել⁷:

Պարաքվինն իր փրկելագրում հույժ անհրաժեշտ էր համարում, թեկուզ միայն Գերմանիայի քաղաքական շահերի պաշտպանության համար գերմանական զորամասեր ուղարկել Բաքու եւ, բացի այդ, սրելով մի հանձնառություն, որը կգրադվեր գերմանացիների եւ այլոց դեմ կապարված ուրնագոյությունների քննությամբ: Նման նախաձեռնությամբ փորձեց հանդես գալ Կովկասում գերմանական ներկայացուցչության ղեկավար գեներալ Կրես ֆոն Կրեսենշտայնը: Տեղեկանալով Բաքվի իրադարձությունների մասին՝ սեպտեմբերի 20-ին նա մի շրպալ հեռագիր ուղարկեց Նուրի փաշային՝ պահանջելով համաձայնություն Կարսի գերմանական զորամարտիկի հրավիրման համար, որը կգրադվեր բացառապես այնպիսի գրավող գերմանացիների պաշտպանության հարցերով⁸: Նույն օրը նա մի պաշտոնական գրություն ուղարկեց նաեւ Թիֆլիսում վրացական կառավարությանն առնալով Օսմանյան կայսրության զինվորական եւ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աբդուլ-Քերիմ փաշային՝ դրան կցելով Նուրի փաշային ուղղված իր հեռագրի պատճենը: «Հավասարի աղբյուրներից ստացած իմ փրկելությունների համաձայն՝ օսմանյան զորքերի քաղաք մտնելուց անմիջապես հետո թաթարները սկսել են դաժան կոտորածն ու թալանը,- գրում էր գեներալը:- Առաջին հերթին այդ անգթություններն ուղղված են եղել հայերի դեմ, սակայն զոհերի թվում եղել են նաեւ բազմաթիվ այլազգիներ: Չնայած Նուրի փաշան ուներ բավականաչափ զորամասեր այդ անգթություններին անմիջապես վերջ տալու համար՝ ինձ անհասկանալի պարզապես թվում էր ժամանակին համապատասխան միջոցառումներ չի ձեռնարկել, այնպես որ մինչեւ անգամ սեպտեմբերի 17-ի երեկոյան Բաքվում դեռ կարգուկանոն չէր հաստատվել»⁹:

6 Անդ, էջ 445:

7 Ըստ Պարաքվինի հաղորդման՝ բազմաթիվ հայերի խզակոթերով եւ մորթակներով «ինչպես անասունների նախիր» բռնել եւ արգելափակել էին առանձին, այսպես կոչված, ճամբարներում, որտեղ նրանց դրությունը խիստ անմխիթար էր, եւ քաղաքում նաեւ իր մեկնման ժամանակ, այսինքն սեպտեմբերի 18-ին, շարունակվում էին կրակոցներն ու իրարանցումը: Անդ, էջ 446:

8 «Ես հավասարի աղբյուրներից փրկելացել եմ,- գրում էր նա,- որ դժբախտաբար Բաքվում փրկի ունեցած ջարդերի ժամանակ քաղաքի գրավումից հետո բազմաթիվ գերմանացիներ եւ Գերմանիայի նախկին քաղաքացիներ նույնպես դաժանությունների զոհ են դարձել եւ կորցրել են իրենց ունեցվածքը: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Չերոկ Գերագնացությունը չի կարողացել պաշտպանել Գերմանիայի քաղաքացիների կյանքն ու ունեցվածքը, Գերմանական Կայսրության անունից պաշտոնապես պահանջում եմ Կարսի համաձայնությունը գերմանական զորամարտիկի հրավիրման համար, որի նպատակը կլինի բացառապես իմ համերկրացիների շահերի պաշտպանությունը: Ինչ վերաբերում է արդեն փրկի ունեցած հանցագործություններին՝ ես դրանց կանոնադրաբար իմ կառավարության փրկած ցուցումներից հետո: Սպասում եմ ձեր պատասխանին»: Անդ, հավելված 3, էջ 448:

9 Անդ, հավելված 2, էջ 447:

Գեներալն, ըստ այդմ, Արդուլ -Քերիմին խնդրում էր իր ազդեցությունը գործադրել, որ-պեսզի Նուրին համաձայնեց գերմանական գումարարկ Բաբու ուղարկելու՝ իր առաջարկի հետ, իսկ մինչ այդ՝ գործնական օգնություն ցուցաբերել «այն խեղճ մարդկանց, ովքեր այս պահին տառապանքների են ենթարկվում կարադի թաթարների կողմից և կարող են փրկություն ստանալ միայն օսմանյան կանոնավոր գործադրությունների պաշտպանության միջոցով»¹⁰:

Սեպտեմբերի 20-ին Ֆոն Կրեսը մի գրություն ուղարկեց նաև Թիֆլիսում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ջաֆարովին՝ խնդրելով իր կառավարությանը տեղեկացնել, որ ինքը հարկադրված է լինելու հատուցում պահանջել Բաբվում թաթարների կողմից գերմանացիների և Գերմանիայի պաշտպանյալ հանդիսացող այլ անձանց հանդեպ իրագործված բռնարարքների համար¹¹:

Ֆոն Կրեսի պաշտոնական գրություններին Արդուլ -Քերիմը գրավոր կերպով պատասխանեց սեպտեմբերի 21-ին, իսկ սեպտեմբերի 26-ին սրացվեց Նուրի փաշայի պատասխանը: Արդուլ -Քերիմը հավաստիացնում էր, որ Գերմանիայի քաղաքացիների և նրանց ունեցվածքի հանդեպ ուրիշությունների վերաբերյալ գեներալին հասած լուրերը եղել են չափազանցված, և հայերի հանդեպ նույնպես ոչ մի դաժանություն չէր գործադրվել: Աննշան արյունալի միջադեպերը, որոնք տեղի էին ունեցել քաղաքի գրավման ժամանակ, ըստ -Քերիմի, այդպիսի իրավիճակներում միշտ էլ եղել են, դրանում արտասովոր ոչինչ չկար, և այդ դեպքերը ճիշտ չէր կոտորած անվանել: Նավաբացնելով, որ Բաբվում ամեն բան արվել է դրանց կրկնումը կանխելու և կարգապահություն հաստատելու համար, նա գրում էր, որ այնպեղ գերմանական գումարարկ ուղարկելու որևէ անհրաժեշտություն չկար, և գումարարկի առկայությունն այնպեղ թուրքական կառավարության համար կստեղծեր միայն անհարմարություններ ու բամբասանքների տեղիք կտար¹²:

Նույն ոգով էր շարադրված նաև Նուրի փաշայի պատասխանը: Նա նույնպես հավաստիացնում էր, որ Ֆոն Կրեսի սրացած տեղեկությունները չէին համապատասխանում իրականությանը: Թուրքական զորքերը, ըստ Նուրիի, թշնամու համառ դիմադրության պայմաններում կարողացել էին միայն թեժ պայքարի գնով մտնել քաղաք: Որոշ մուսուլմաններ և հարկապես պարսիկներ, որոնք, իբրև թե՛ 1918 թ. մարտին հայերի կողմից իրականացված՝ մուսուլմանների կոտորածից հետո հուսահատ վիճակում էին գտնվում, օգտվելով առիթից, դիմել էին վայրագությունների, բայց բանակի կողմից շտապ միջոցառումներ էին ձեռնարկվել: Նախարարվոր մեղավոր մուսուլմաններ դատապարտվել էին մահվան, և դրանից հետո քաղաքում անդորր էր տիրում: Եթե, այնուամենայնիվ, ինչ-որ ուրիշություն էր տեղի ունեցել նաև քաղաքում գտնվող գերմանացիների հանդեպ, ապա, ըստ Նուրի փաշայի, Ադրբեջանի կառավարությունը պարտավոր էր փոխհատուցել պարճառված վնասները: Այս հավաստիացումներից հետո նա նույնպես պնդում էր, թե բանի որ թուրքական զորքերն արդեն կարգ ու կանոն էին հաստատել քաղաքում, անհրաժեշտություն չկար գերմանական գումարարկ ուղարկել այնպեղ¹³:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Անդ, հավելված 4, էջ 448-449: Այս դեպքում, իհարկե, խոսքը հայերին չէր կարող վերաբերել, քանի որ նրանք, ի տարբերություն վրացիների, գերմանական պաշտպանության ներքո չէին գտնվում:

¹² Անդ, հավելված 5, էջ 449-450:

¹³ Անդ, հավելված 6, էջ 450-451:

Ինքնին հասկանալի է, որ Ֆոն Կրեսը, չբավարարվելով Արդուլ-Քերիմի և Նուրի փաշայի պարզաբանումներով, հարկ էր համարում Բաքվի դեպքերի և դրանցում Նուրի փաշայի ու թուրքական զորամասերի դերակատարության մասին տեղեկացնել նաև գերմանական բարձրագույն զինվորական հրամանատարությանը: Սեպտեմբերի վերջին նա այդօրինակ մի հեռագիր է ուղարկում գերմանական նավահրամոթային հրամկազմի ղեկավարությանը՝ խնդրելով այն փոխանցել նաև բանակի գլխավոր հրամանատարությանը: Նրանկազմի ղեկավարը, հոկտեմբերի 2-ին ստանալով հեռագիրը, այն, որպես «խույժ գաղտնի» տեղեկություն, ուղարկում է ինչպես գլխավոր հրամանատարությանը, այնպես էլ կանցլերին: Այնպեղ նշվում էր, որ Բաքու մտած թուրքական զորքն այնքան անփույթ է գործել, որ նավահանգստում գտնվող ավելի քան հարյուր թշնամական նավեր հասցրել են փախուստի դիմել, և միայն փոքրաթիվ նավեր են ընկել թուրքերի ձեռքը: Այնուհետև տեղեկացնելով Բաքվի գրավումից անմիջապես հետո թաթարական հրոսակների կողմից կոտորածների սանձագերծման մասին, Ֆոն Կրեսն ընդգծում էր, որ թուրքական զորքը ոչ միայն ոչինչ չէր ձեռնարկել դրանք կասեցնելու համար, այլև նրա առանձին զորամասեր մասնակցել են այդ կոտորածներին, որոնց ժամանակ սպանվել են նաև շատ գերմանացիներ ու Գերմանիայի պաշտպանյալներ: Նշելով Պարաքվիների հանիքավի պաշտոնանկության, ինչպես և այն մասին, որ Նուրի փաշան մերժել է Բաքվում գերմանացիների կյանքի և գույքի ապահովման համար այնպեղ գերմանական զորամաս ուղարկելու մասին իր դիմումը՝ Ֆոն Կրեսը հեռագրում միաժամանակ խնդրում էր, որ նույն նախաձեռնությամբ հանդես գար նաև գլխավոր հրամանատարությունը¹⁴:

Ինչեւէ, ինչպես վկայում են Բաքվի իրադարձությունները, Թուրքիան ունակ էր բանահրանքով վերաբերվել մինչև իսկ Գերմանիայի բաղաբացիների կյանքի և գույքի ապահովությանը՝ այդ հարցում ի հայտ եկած «թերացումները» պարճառաբանելով իրադրության անվերահսկելիությամբ և այլ պարբվակներով:

Ինչ վերաբերում է գերմանական կառավարությանը, ապա արդեն սեպտեմբերի 29-ին գերմանական հրամանատարության գլխավոր շտաբում կայսր Վիլհելմ II-ի, պերբարբուդար Ֆոն Նինցեի, կանցլեր Իշխան Ֆոն Ներպլինգի, բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ-ֆելդմարշալ Պաուլ Ֆոն Նինգենբուրգի և շտաբի պեր, բանակի «գլխավոր սարարերգ» Էրիխ Լուդենդորֆի մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունում միանշանակաբեն ընդունվել էր պարերագմում Գերմանիայի անխուսափելի պարության փաստը, և նրանք զբաղված էին միայն «ջրից չոր դուրս գալու» համար ուղիներ փնտրելով: Ըստ այդմ՝ նույն խորհրդակցությունում ընդունվեց որոշում նախկինում ընդդիմական կուսակցությունների միջոցով նոր՝ պառլամենտական կառավարության ձեւավորման մասին, որը և պերք է ստանձներ խայրառակ պարության պայմաններում զինադարի կնքման և հաշտության պայմանագրի ստորագրման ողջ պարասխոնարվությունը¹⁵: Ինքնին հասկանալի է, որ ստեղծված իրադրությունում Գերմանիայից հայկական խնդրի առնչությամբ որևէ միջամություն այլևս չէր կարող ի հայտ գալ:

14 StU "Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern". Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardes Mikaeljan, Jerewan 2004, էջ 590-591:

15 StU "Informationen zur politischen Bildung", Überarbeitete Neuauflage, München, 2003, էջ 3:

Բնօրինում գտնվող հայկական պարզապեսությունն, այնուամենայնիվ, հույսեր էր փայփայում ստանալու արքայազն Մաքս ֆոն Բադենի գլխավորությամբ հոկտեմբերի սկզբին կազմավորված նոր կառավարության աջակցությունը՝ Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու համար: Այդ հարցում փորձում էր իր աջակցությունը բերել նաև գեներալ ֆոն Կրեսը: Հոկտեմբերի 16-ին Վրաստանում Նայասարանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ջամալյանը Բաքվի հայ բնակչության ջարդերի վերաբերյալ մի նամակ-բողոք ուղարկեց Թիֆլիսում Ադրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, իսկ հաջորդ օրը դրա թարգմանված պատճենը հանձնեց ֆոն Կրեսին՝ խնդրելով Գերմանիայի կառավարությանը փողեկացնել նամակի և Բաքվի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած անլուր դաժանությունների առնչությամբ հայկական կառավարության կողմից արտահայտված բողոքների մասին: Նույն օրը ելեթ՝ հոկտեմբերի 17-ին, բողոքագիրք ֆոն Կրեսն ուղարկեց նաև կանցլեր Մաքսին¹⁶: «Որպես Վրաստանում Նայասարանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ, նշում էր Ջամալյանն այդ նամակում, - պարզիվ ունեմ հայրենի Վրաստանի կառավարությանն առնթրել Ադրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, որ Նայասարանի Հանրապետության կառավարության հավաստի փողեկությունների համաձայն՝ Բաքվի գրավմանը հաջորդել է մուսուլմանական ամբոխի կողմից հայ խաղաղ բնակչության դաժան կոտորածը՝ առանց փարիքային ու սեռային խտրության: Անխղճորեն թալանվել են հայ բնակիչների բնակարանները: Զոհերի թիվը հասնում է 25-ից 30 հազարի: Երեք օր շարունակ դաժան բարբարոսությունները չեն դադարել, և միայն դրանից հետո իշխանությունները միջոցներ ձեռնարկեցին, ու փողում բռնված մի քանի ավագանիներ պարզվեցին: Ադրբեյջանի կառավարության ձեռավորման ընթացքում ձերբակալվել են բազմաթիվ հայեր, հարկապես մարավորականներ: Ինչ վերաբերում է ունեւոր հայերին, դրամաշորթները նրանց սփռվել են մեծ գումարներ վճարել՝ սպառնալով մարմնել իշխանություններին: Լքված, խնամքից զուրկ վիրավորները, փողոցներում մնացած երեխաները լրացնում էին քաղաքի դաժան պարկերը:

Նաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ խնդրում եմ ձեզ Ադրբեյջանի կառավարությանը հայտնել Նայասարանի Հանրապետության բողոքը հայ խաղաղ ազգաբնակչության կոտորածի դեմ համապատասխան միջոցառումներ չձեռնարկելու համար: Նայասարանի Հանրապետության կառավարությունը նաև պնդում է, որ մեղավորները պետք է խստորեն պարզվեն, և պետք է արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկվեն ողջ մնացած դժբախտ բնակչության դեմ իրականացվող բռնություններին վերջ դնելու համար»¹⁷:

Հոկտեմբերի 19-ին Ա. Ջամալյանը դարձյալ մի բողոքագիր է ներկայացնում ֆոն Կրեսին, որտեղ ողջունելով Բաքվի հայ բնակչության կոտորածը կասեցնելու համար նրա գործադրած ջանքերը՝ նրան խնդրում էր դարձյալ գերմանական կառավարությանը փողեկացնել այնպիսի փորձող իրադրության մասին: Նա մասնավորապես նշում էր, որ Բաքվի հայ բնակչությունը շարունակում էր մնալ նույն «մղձավանջի» մեջ: Այնպիսի նկատմամբ անմարդկային արարքները շարունակվում էին, և մշտապես իշխում էր սարսափի մթնոլորտը: Ընդգծելով, որ բոլոր ազդեցիկ հայ մարավորականները ձերբակալված էին և անկրեւա-

16 StA "Deutschland und Armenien 1914-1918...", էջ 436-438:

17 Անդ:

կայելի խաչարանգումների էին ենթարկվում, Ջամալյանը թվարկում էր մի շարք մարավորականների անուններ, որոնք այդ առնչությամբ հաղորդվել էին իրեն¹⁸ : Նա միաժամանակ գեներալին հավաստիացնում էր, որ բանտարկվածների մեծագույն մասը քաղաքականության հետ ոչ մի կապ չունեն։ Նրանք, ովքեր կազմակերպել էին Բաքվի հայերի պաշտպանությունը, ժամանակին հեռացել էին քաղաքից, և մարավորականների ձերբակալությունը նա համարում էր «անիմաստ ու դաժան վրեժխնդրություն»։ Միաժամանակ հայտնելով, որ, ըստ իրեն հասած լուրերի, Բաքվի իշխանությունները մտադիր էին հայերին հավաքել համակենտրոնացման ճամբարներում, որտեղ նրանք մահվան բաժին էին դառնալու, Ջամալյանը գեներալին թախանձագին խնդրում էր «հայ ժողովրդին պաշտպանել նրանց կյանքի և ունեցվածքի հանդեպ կարարվող ոչոքություններից»։

Նախկին շահան է, որ ֆոն Կրեսը, գիտակցելով հանդերձ, որ առանց Բեռլինի և բանակի գլխավոր հրամանադատության գործուն աջակցության թուրքերի վրա էական ազդեցություն գործել չէր կարող, սեփական նախաձեռնությամբ Բաքու է ուղարկում մի գերմանական պարվիրականություն ավագ լեյտենանտ Բարոն ֆոն դեր Գուլթի դեկավրացիայով՝ նրանց հանձնարարելով անել հնարավորը հայերին օգնելու համար։ Իսկ եթե դա հնարավոր չլիներ, ապա գեներալը հույս էր փայփայում, որ պարվիրականություն իր ներկայությամբ գոնե բարոյական ճնշում կգործադրեր թուրքական գործերի հրամանադատության վրա՝ նրան գերմանական պահակա լեյտենանտություններից¹⁹ : Բացի այդ, ֆոն Կրեսը հոկտեմբերի 21-ին կանցլերին է ուղարկում նաև Ջամալյանի նշված՝ հոկտեմբերի 19-ի բողոքագիրը²⁰։

Նրա ձեռնարկումները, սակայն, էական արդյունք չգրեցին, և դա վկայում էր նաև Բեռլինի հայկական պարվիրականության կողմից, Նամ Օհանջանյանի սպորագրությամբ հոկտեմբերի 30-ին Գերմանիայի արագորոնախարարությանը ներկայացված ուղերձը։ Վկայակոչելով հայրենիքից ստացված տեղեկությունները՝ Նամ Օհանջանյանը նախ անդրադառնում էր Բաքվի գրավումից հետո այնտեղ հայ բնակչության դեմ սանձազերծված հալածանքներին ու կոտորածներին²¹, որից հետո նա բառացի հղում էր կատարում Նալի փաշային կցված մի գերմանացի սպայի՝ Նախսարանի հանրապետության Թ-իֆլիսի ներկայացուցչին հաղորդած տեղեկություններից։ «Բարբարոսությունը, որ կատարվեց Բաքվում, հնարավոր չէ նկարագրել,- նշել էր սպան։ - Իմ ուժերից վեր է, որպես քրիստոնյա և երոպացի, հանգիստ կերպով դիպել նման ոճրագործությունները։ Ես հենց այսօր երեկոյան Նալի

18 Խոսքը վերաբերում էր Տիգրան Ջաքարյանին (բժշկագիտության թեկնածու), Ջուժուդ Նարությունյանցին (նախկին քաղաքապետ), Արթուր Շոխազարյանին, Կոստանյանին Քաղաքապետին (ճարտարագետ), Սամսոն Ամիրովին, Մերգել Մելիքովին, Գևորգ Մելիքովին, Պյոտր Ջուրաբովին, Սյուրխան Տիգրանյանին (փաստաբան), Միքայել Աթաբեկյանին (Կովկասի բանկի կառավարիչ), Կոստանյանին Ղխանյանին (ճարտարագետ), Մանուկյանին (փաստաբան), Ղուրբանյանին (առևտրային բանկի կառավարիչ) և Գրիգոր Օհանջանյանին։ Տե՛ս «Deutschland und Armenien 1914-1918...», էջ 439։

19 Անդ, էջ 440։

20 Անդ, էջ 438-440։

21 «Նազարավոր խաղաղ հայ բնակիչներ, այդ թվում անվանի հայ մարավորականներ, կանայք, երեխաներ և ծերունիներ սպանողի ենթարկվեցին,- նշված էր տեղեկագրում։- Նայերի բնակարանները, չնչին բացառություններով կողոպուտվեցին, բանտերը լցվեցին հայերով, որտեղ նրանք դեռ այժմ էլ սարսափելի փառապանքների են մատնված։ Ազերիներն ու թաթարները պնդում են, որ իրենց թույլատրվել է երեք օր շարունակ սպանել ու թալանել։ Եվ նրանք դա արեցին իմնավորապես ու անխնայ կերպով»։ «Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern...», էջ 593-594։

փաշային կներկայացնում իմ հրաժարականը: Թե որքան հայեր են սպանվել, ես ճշգրիտ չեմ կարող ասել: Միգրցիոն նրանց թիվը շարունակ չէ, բայց սպանողը կարարվեց բարբարոսական կերպով, և ամբողջ քաղաքը թալանվեց: Ես մի փողոցում տեսա 20-ից 35 շղթայված հայերի և նրանց կողքին մի պահակի: Նրանց ճակատագիրը պարզ էր ինձ, և ինձնից մեծ ջանքեր պահանջվեցին նրանց փրկելու համար: Բայց քանի՞ այդպիսի դեպքերում են մարդիկ գրկված եղել փրկարար օգնությունից: Երբ մենք փողոցներով քայլում էինք, քրեական միջոց շարունակ օգնության ճիչեր էինք լսում: Մենք մի քանի անգամ կարողացանք օգնության հասնել, բայց որքան դեպքերում էլ ոչ...: Մենք միայն չորս գերմանացիներ էինք և չէինք կարող մեծ օգնություն ցուցաբերել, քանի որ, ի վերջո, մեր հանդեպ նույնպես (մահմեդականների) վարքագիծը ապշեցուցիչ էր: Նախ փաշան ուղղակիորեն մեղավոր չէ այդ ոճրագործությունների համար: Ամբողջ պարասխառնությունն ընկնում է Նուրի փաշայի և նրա շրաբի վրա: Եթե նրանք ուզեցեին, կարող էին արգելել կոտորածներն ու կողոպուտը: ... Ես այն պատվորությունն ունեմ, որ նախճիրը նախապես պլանավորված էր: Դա էր պարտադարձ, որ թուրքերն ամեն ինչ արեցին՝ արշավին (նկարի ունի Բաբվի վրա հարձակումը - Ա. Ն.) գերմանական զորամասերի մասնակցությունը խոչընդոտելու համար»²²:

Ն. Օհանջանյանը, ուղերձին կից ներկայացնելով Նուրիի ու Արեշի (Ելիզավետպոլ) հայ հոգևորականների տեղեկությունները, ինչպես և Բաբվում հեղաշրջում կատարված դեպքերին վերաբերող քաղվածքներ Թիֆլիսի «Ковказское Слово» թերթից, միաժամանակ ընդգծում էր, որ Բաբվի գրավումից հետո հայերի կոտորածներ են տեղի ունեցել նաև Նուրիի և Արեշի շրջաններում: Ըստ նրա հաղորդման՝ այնպեղի հայ քահանաներն ու երեսկիները սպանվել էին, կանայք և աղջիկները անարգվել, իսկ երեխաներին, մի տեղ հավաքելով, մահակներով էին սպանել: Մահմեդական հոգևորականները մինչև անգամ այն հայերին, որոնք իրենց կյանքը փրկելու խնդրանքով նրանց դիմել էին և համաձայնել իսլամն ընդունել, պարասխանել էին, թե իրենք «Նուրիի և Արեշի շրջաններում հայերին նույնիսկ մարդկանց հիշողությունից առհասարակ ջնջելու» էին:

Այնուհետև Օհանջանյանը արագործախարարությանը ներկայացնում էր Նայաս-տանի հանրապետության՝ Թիֆլիսի ներկայացուցչից իր ստացած տեղեկություններն այն մասին, որ թուրքերը մտադրվել էին Ադրբեջանից վերադառնալու ժամանակ այնտեղ թողնել թուրքական հինգերորդ և տասնհինգերորդ դիվիզիաները, որպեսզի նրանք, իբրև թաթարական հանրապետության զինվորներ, թաթարական համագեղատվ մասնակցեին հայերի, մասնավորապես Ղարաբաղի հայ բնակչության բնաջնջմանն ու թալանին: «Արդեն այժմ էլ Ղարաբաղից եկող լուրերը խիստ անհանգստացուցիչ են, - գրված էր այնուհետև ուղերձում: - Թուրքական զորամասերը Ասկերանի վրայով առաջ են շարժվել և ռմբակոծում են հայկական գյուղերը: Միանգամայն պարզ է, որ թուրքերը այդ տարածքում նույնպես նախատեսել են հայ բնակչության բնաջնջել: Իմ կառավարությունը ինձ հանձնարարել է բողոքել թուրքական զորքերի և թաթարների այդ նոր անմարդկային գործողությունների դեմ»²³:

Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 30-ին, սակայն, Թուրքիան հարկադրված եղավ զինադադար

²² Անդ, էջ 594:

²³ Անդ, էջ 594-595:

կնքել, և իրավիճակը որոշակիորեն պետք է փոխվեր: Նաբեկանշական է, որ այդ իսկ օրը գեներալ Ֆոն Կրեսը կանգյերին է ուղարկում Բաքվի հայերի կոպորածի վերաբերյալ իր մոտ գտնվող նյութերը, նաև այդ առնչությամբ մի կողմից իր և մյուս կողմից թուրքական հրամանատարների, դիվանագետների, ինչպես և ադրբեջանական կառավարության միջև պեղի ունեցած գրագրությունը, որպեսզի դրանք արխիվավորվեն: Նա միաժամանակ արձանագրում էր, որ այդ կոպորածները կանխելու իր առաջարկները չեն իրագործվել սոսկ թուրքերի մերժողական կեցվածքի պատճառով, և որ ինքը դրանց իրագործումը հարկադրելու համար որևէ լծակ չի ունեցել²⁴:

24 “Deutschland und Armenien 1914-1918...”, p. 440.